

Chloupek, Jan

Jazykové útvary při komunikativním aktu

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1979, vol. 28, iss. A27, pp. [61]-67

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100281>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JAN CHLOUPEK

JAZYKOVÉ ÚTVARY PŘI KOMUNIKATIVNÍM AKTU

Jazykové útvary známe jak z hlediska jedné nebo více jejich funkcí, tak i z hlediska jejich stránky výrazové. Poznání spisovného jazyka je pro národní kulturu nezbytné, dialekty jsou zkoumány jednak jako živelně se vyvíjející struktura, jednak jako regionální odraz dějin společnosti. V nejnovější době se pozornost obrací k onomu třetímu jazykovému útvaru, který je se zřením k výše uvedeným relativně stabilním pilířům jazykové situace středový (v ČSR obecná čeština a moravské interdialekty). Čím častěji a důkladněji se odborná literatura jazykovými útvary obírá, tím spíše podléhá dříve nebo později klamu o jejich ryzosti při komunikativním aktu a tuto ryzost vlastně postuluje. Při tom se snadno zapomíná na skutečnost, že zvládnutí spisovného jazyka v celé šíři je pro uživatele jazyka ideálním cílem, ke kterému se v mluvní praxi více méně může přiblížit. Struktura tradičních dialektů bývá dnes už většinou vystihována podle jazykových projevů, které této pracně vytvořené strukturální předloze v mnoha jevech i odporují. Dochází k situaci, kdy je dialekt nejdokonaleji zvládnut zapáleným jazykovědcem (jak to dokazuje i jubilant — rodák ze Štítiny na Opavsku, autor monografie o rodném nářečí). Z hlediska vztahu mezi uživatelem jazyka a volbou jednotlivých jazykových útvarů vzniká poměrně zřetelná dichotomie, v níž je (1) příznakovým členem spisovný jazyk, jazykový útvar opírající se o autoritu společnosti, a proti tomu (2) nepříznakovým členem ostatní útvary národního jazyka — neboť spisovným jazykem se za určitých stylových faktorů závazně má mluvit a psát, kdežto ostatními jazykovými útvary se živelně mluví, řidčeji píše. Protiklad se neutralizuje, nemá-li uživatel jazyka možnosti výběru mezi jazykovými útvary nebo tuto možnost záměrně z různých důvodů přehlíží.

Spolehlivé východiisko pro prognózu jazykového vývoje poskytuje analýza vztahu jazykových útvarů ke komunikativnímu aktu. Vycházíme zde především z názoru, že celospolečensky závazný útvar, tj. spisovný jazyk, toleruje vazbu na region pouze v přechodných údobích rozkolísané kodifikace a obecně vesměs v mluvených pro-

jevech. Naproti tomu ostatní útvary národního jazyka (včetně obecné češtiny) jsou založeny na teritoriálním základu mluvy a podle regionů se liší.

Vedle uvedené dichotomie v strukturálních útvarech češtiny, s níž běžně pracuje jazykověda (třebaže nebyla vždy takto jednoznačně formulována), obráží se v každém komunikativním aktu jiný protiklad, a to protiklad oficiálnosti (veřejného charakteru) projevu a proti tomu intimnosti (familiárnosti, důvěrnosti) projevu. Na pólech této pro naši dobu směrodatné slohové distance je dejme tomu diplomatická mluva a na druhé straně mateřská mluva (vůči dítěti — mohli bychom objevit i jiné mezní komunikativní situace, ostatně při mateřské řeči může jít komolení jazyka ruku v ruce se školní vzorovou spisovností). Mezi oběma póly existuje řada přechodů závislých na postavení komunikativního aktu na linii oficiálnost — důvěrnost. Avšak přece se na naší distanci zákonitě objevuje předěl, kdy opouštíme modelové oficiální vyjadřování (spisovným jazykem) a přecházíme k vyjadřování intimnímu (podmíněnému využitím teritoriálních jazykových útvarů). Leč tento předěl není nepřekonatelný a neprostupný: za ním jazykové prvky z výše uvedeného hlediska nenáležitě (tedy teritoriálně podmíněné v oficiálním vyjadřování a spisovné v důvěrném vyjadřování) vystupují v textu jako prostředky záměrné stylové aktivizace (termín Mikův). Příklad: Dialektismy se takto objeví v řeči ministra, který otvírá novou školu v rodné vsi. Naopak: studenti používají archaických tvarů spisovného jazyka v projevech jinak přeplněných prvky slangovými, tedy v projevech neoficiálních. Existence přepínače při jazykové diglosii je nepochybná, důvod k jeho použití zjevný. Naznačené dorozumívací schéma může být komplikováno tematikou projevu nebo i jinými stylovými, ba řečotvornými faktory (mluvenost—psanost), považujeme je však za základní hybnou páku vyjadřování.

Docházíme k závěru, že je-li postupným rozkladem postižena „klasická struktura“ tradičního teritoriálního dialektu, neznamená to konec vyjadřování podmíněnému teritoriálně: jeho je totiž zapotřebí. Zároveň tím jdeme nad dosavadní výklady, které tradičně spínají stylové úsilí, stylové rozrušení a působení stylových faktorů toliko se spisovným jazykem, jako by totiž stylový výběr prostředků *teprve následoval* po volbě jazykového útvaru, což se děje ještě jakoby mimo stylový proces (při diglosii, popř. i triglosii). Domníváme se totiž, že stylový proces zahrnuje v dnešní době i volbu prvků z útvarů národního jazyka, ba i samu volbu mezi útvary národního jazyka. Pronikání různých jazykových útvarů měla na zřeteli i naše starší teze, že je totiž hovorový styl spisovné češtiny (zkráceně: hovorová čeština) tolerantní vůči nespisovným prvkům, což patří k jeho charakteristickým a nápadným rysům. Není tedy třeba spojovat stylový proces jen se spisovným jazykem, nýbrž s jazykem národním jako se souhrnem všech jazykových útvarů a prostředků. Spisovnému jazyku zůstává ve stylovém procesu to výsadní postavení, že mu nejlépe vyhovuje jako nejbohatší zdroj výraziva. Zůstává v platnosti, že jedině spisovný jazyk je mnohovrstevnatý; přes tuto strukturální výhodu se dosud jako nástroj intimního dorozumívání zdaleka neprosadil a v době

zániku dialektových struktur nejsou ani náznaky posilování spisovného vyjadřování v intimní sféře, ani svědectví o úspěchu kampaní za jeho šíření.

Nedostatky v strukturní ryзости projevů uskutečňovaných se záměrem mluvit, psát pro veřejnost, nebo pro rodinu, přátele ap. zmnožují se zároveň s tím, jak nedostatečně ovládneme spisovný jazyk, nebo naopak jak se naše teritoriálně podmíněné vyjadřování odvíjí od tradičního teritoriálního dialektu. Nic naplat: i tyto nezáměrné, nestylistické odchylky od spisovné nebo nářeční normy (ve vztahu ke spisovnému jazyku prostě „chyby“) komplikují komunikativní akt — ne-li původci jazykového projevu, který o nich třeba nic neví, tak alespoň vnímateli projevu nebo jazykovědnému analytikovi.

Dichotomie veřejné — důvěrné vyjadřování (a s ní spojené soubory výrazových prostředků) má základní význam: postačuje pro plnění hlavní funkce jazyka — dorozumět se. V životě politicky, ekonomicky a kulturně vyspělého národa vyvinuly se postupně dvě nové dorozumívací oblasti se specifickým posláním: slovesné umění a publicistika. Pokud jde o výrazové prostředky, měly obě k dispozici onu výše uvedenou základní dichotomii a využily jí po svém:

a) Ve vztahu k slovesnému umění (krásné literatuře a dramatu především) lze nově vzniklou situaci vystihnout takto: styl pro veřejné, nebo důvěrné vyjadřování formují sdělení. Jde-li však o umělecké sdělení, pak je individualizováno tvůrcem tak, aby vedle sdělené funkce mohlo působit esteticky. Toho se dosahuje tzv. poetizací, která je zčásti součástí tvůrčího talentu umělce (do jisté míry a doby jeho „tajemství“), zčásti je dána zvládnutím jistých stylizačních postupů; vedle spisovatelského génia se tedy uplatňuje i spisovatelské řemeslo... Analytik snáze vystihne nápadnou, zjevnou poetizaci než skrytou, zdánlivě neexistující. Je třeba ještě poznamenat, že jako druhá strana mince patří k poetizaci i (rovněž záměrná) depoetizace (tak jako esteticky nepůsobí jen to, co je krásné).

b) Ve vztahu k publicistice (v tisku, rozhlasu i televizi) platí toto: zdrojem sdělného procesu jsou zase sdělení určená veřejnosti, nebo řídceji intimnímu kruhu. Jde-li však o publicistické sdělení, je formulováno zpravidla tak, aby vedle poskytnutí informace svého čtenáře, posluchače, diváka získávalo agitaci a dlouhodobě jej uvědomovalo. K naplňování této specifické funkce publicistického stylu přispívá především opakování argumentace a komplexní (nikoli jen racionální) působení na vnímatele (to je společné s uměním). Výrazová specifická funkce publicistického stylu spočívá v tom, že se jisté jazykové prostředky ustalují (vzhledem k stále se opakujícím podobným situacím) a automatizují (např. aby se manifestovala solidarita se společným vědomím doby), takže publicistickému vyjadřování nutně hrozí stereotypnost: ta by zase oslabovala komplexní působení na vnímatele, proto je odstraňována různými způsoby stylistické aktivizace. Potom se nový prostředek opakováním šíří a ráz někdejší stylistické inovace postupně ztrácí. V celku je podstata publicistického stylu v dialektické jednotě ustalování proměnného a v rozrušování ustáleného.

V souvislostech stylu uměleckého nebo publicistického získává tedy sdělení specifickou funkci. Plní ji v zásadě spisovně vyjadřování, k jehož neutrální vrstvě, sloužící každému druhu projevu, přimykají se jazykové prostředky stylisticky aktivní. Přitom se formálně významná hranice mezi prostředky spisovnými a nespisovnými namnoze stírá. V uměleckém díle se dnes může odrazit jakákoli jazyková situace, neboť postupně minuly doby, kdy byla krásná literatura stylizována výlučně jako psaná řeč, řečeno v souladu s výše uvedenou dichotomií jako vyjadřování veřejné, jako text vyššího slohu určený veřejnosti. Pisanost literatury (spojovaná výhradně s přísnou spisovností) přestala být základním stylovým faktorem v umění. Zároveň s tím krásná literatura ztratila možnost být rozhodujícím arbitrem v otázkách kodifikace spisovné češtiny. Ostatně sotva si lze krásnou literaturu představit bez vyjadřování emocionálně angažovaného, a to přece nepatří stylu pro veřejné vyjadřování, aspoň ne zpravidla.

Podobně se stylisticky aktivizuje i text publicistický. I zde překračují stylisticky aktivní prvky nejednou meze spisovnosti. Tak např. profesní výrazivo i ve své nespisovné části má nám přiblížit pracovní prostředí, o kterém se referuje (tušimická dvojka, přibližovat kmeny). Slangové prvky mají dílem stejnou úlohu, dílem text oživují, zživotňují, popř. emocionálně zabarvují (lavice hanby, starej). Prvky nářeční (pochopitelně povýtce lexikální) děj lokalizují (chachaři), nebo emocionálně zabarvují (ti, co škerkají hubu po cizejch, RP 18. 1. 1978). Užití uvozovek v publicistickém textu je důkazem metajazykového myšlení pisatele: čtenář má být upozorněn na výraz v uvozovkách; naznačuje se, že takový výraz ční z kontextu (dědeček byl „metr“, babička „generálka“). V mluvené publicistice bývají v podobných případech obdobou uvozovek vyjádření jako jak se říká, abych tak řekl, jak to sami nazývají, jak se vyjádřil X. Y., řečeno v uvozovkách. Nebývalo nikdy zvykem hledat v publicistice kodifikační modely nebo i podněty: přesto význam publicistiky pro kodifikaci a pro vývoj národního jazyka vzrostl s rozvojem publicistiky a s cílevědomým úsilím o jednotnost jejího působení v socialistické společnosti. To proto, že soustředěnost a opakování argumentace nezanechává patrné stopy toliko v uvědomování vnímatele o politických cílech společnosti, nýbrž též v jeho jazykovém úzu. Jazykový prostředek, který se už v publicistice prosadil, lze odstranit jen zvláštní kampaní, nejnáze zase publicistickou.

V jednotlivých komunikativních aktech se odráží společenská solidarita uživatelů jazyka, a to především:

1. Ve volbě jazykového útvaru. Užití jazyka spisovného je spojeno s veřejným, oficiálním prostředím. Uchýlení se k dialektu je zase znakem uvědomění si příslušnosti k rodině, k obci, ke kraji; volba prostředku slangového nebo profesního posiluje soudržnost pracovní nebo zájmové skupiny; uživatel jazyka „se k ní hlásí“.

2. Ve volbě funkčního stylu. Ta se řídí požadavky jazykové kultury vypěstovanými za dlouhých etap hospodářského, politického a kulturního vývoje společnosti

Sem patří např. tolerování nespisovných prvků v českém hovorovém stylu; zprostředkovaně vede pak k jejich proniknutí i do psané řeči.

3. Ve volbě jazykového prostředku. Jde tu především o zachování terminologie, jak byla přijata a ustálena konvencí; dále o respektování našich národních tradic (srov. např. v publicistickém stylu názorná obrazná vyjádření přejatá ze života lidu, vyjádření citovaná z antiky i její mythologie, zčásti ještě v přehodnocené podobě, citace z biblických textů nebo proslavených děl nejznámějších spisovatelů); jde o soulad s politickou orientací společnosti (srov. počestvoací úsilí týkající se zejména přemíry civilizačních technických výrazů ze západních jazyků), o plnění směrnic a společenských požadavků (srov. stylizování určitých personálních dokladů podle daného modelu), o faktory psycholingvistické (přiměřenost textu v kvalitě i kvantitě aj.).

Není třeba podrobněji probírat případy špatného pochopení společenské solidarity, srov. např. úsilí o prosazování dialektu do všech funkcí, přeceňování obecné češtiny v slovesné tvorbě, ploché módní vyjadřování, argotizování mluvy, úsilí o výlučnost pracovní skupiny — tedy odmítání domácích termínů v práci s technickou inovací, netvůrčí aplikace známého vyjadřovacího modelu — známá zvláště z publicistiky, užívání vulgárních výrazů mimo vulgární prostředí, záměrné zatemňování smyslu mluvy ap.

Většina kulturních jazyků dnešní doby má výrazové prostředky spisovné a vedle toho jejich teritoriální obměny, jimiž jsou vytvářeny dialektové struktury. Nadto se v nich projevuje sklon k vytváření „středového jazyka“, jakým se u nás už staly moravské interdialekty (středomoravský a východomoravský) a zejména obecná čeština. Všemi těmito veskrze známými útvary se zabývá bohatá jazykovědná literatura s dlouhou badatelskou tradicí.

Valná většina mluvních aktů však má smíšený ráz, sotva bývají ryze spisovné, nářeční, obecně české ap. Na druhé straně se původce projevu buď vědomě váže na jistou jazykovou konvenci společnosti (užívá převážně spisovného jazyka), nebo mluví a píše „živelně“ (užívá převážně teritoriálně podmíněných jazykových útvarů). Není žádoucí, aby se složitost jazykových forem v jednotlivém komunikativním aktu obrážela v mnohastupňové hierarchii útvarů a stylů. Např. větné vyjádření Skoč si už s těma zubama k doktorovi může patřit hovorovému stylu spisovné češtiny, obsahuje však tolerovaný morfologický prvek teritoriálně podmíněný. Prostředky vlastní hovorovému stylu samy o sobě nemohou být nespisovné — spisovnost tu však musíme měřit šíře normou jazyka, nikoli kodifikací. Doména hovorového stylu nespočívá ve fonologii a morfologii — spisovných hovorových // knižních dublet je zanedbatelný počet —, nýbrž v syntaxi, lexiku a frazeologii. Stejně prostředky syntaktické, lexikální a frazeologické se mohou vyskytnout ve všech těch útvarech národního jazyka, jichž se užívá v běžné konverzaci, jsou to tedy prostředky běžné mluvy (ta je pojmem shrnujícím všechny prostředky národního jazyka sloužící běžnému mluvenému dorozumívání).

Při posuzování mluvních aktů ze strany veřejnosti se zásadně vychází z dorozumívacího modelu spisovného, nebo z teritoriálního základu mluvy. I užívání obecné češtiny v moderní dramatické tvorbě bývá lidmi (i samými Pražany) hodnoceno jako užívání „pražského dialektu“ a kladeno na úroveň dialektů moravských (které se prý v uměleckém vyjadřování zdaleka nevyskytují tak často; přitom mohla obecná čeština sloužit ve hře jako prostředek generační charakteristiky!). Pojem hovorové češtiny zůstává matný i vysokoškolským absolventům češtiny. Přitom zejména o obecné češtině se učí mládež ve školách a při popularizaci vědy se mu odborníci rovněž nevyhýbají.¹

DIE EXISTENZFORMEN DER NATIONALSPRACHE IM KOMMUNIKATIONSAKT

Im Kommunikationsakt treten die Existenzformen einer Nationalsprache (Schriftsprache, der traditionelle Dialekt und die Umgangssprache) nicht in ihrer reinen Form auf. Während die gesamtgesellschaftlich verbindliche Existenzform, d. h. die Schriftsprache, die Bindung an die Region in gewissem Maße nur in der Übergangszeit der in Schwankung geratenen Kodifikation toleriert, liegt den anderen Existenzformen der Nationalsprache eine durchaus territorialsprachliche Basis zugrunde, die sich nach den einzelnen Regionen unterscheidet.

Im Kommunikationsakt spiegelt sich der Gegensatz zwischen einer offiziellen Sprechäußerung (öffentlichen Charakters) und einer intimen (familiären, vertraulichen) Sprechäußerung wider. Zwischen den beiden Polen gibt es eine Reihe von Übergängen, die von der Stellung des Kommunikationsaktes auf der Linie offizielle — intime Sprechäußerung abhängig sind. Auf dieser Distanz gibt es gesetzmäßig eine Grenze, wo wir die modellmäßige offizielle Ausdrucksweise (mittels der Schriftsprache) verlassen und zu einer intimen Ausdrucksweise übergehen, die durch die Ausnutzung der territorialen Existenzformen bedingt ist. Diese Grenze ist jedoch nicht unüberwindlich und undurchdringlich: hinter ihr treten nämlich die nach dem oben angeführten Gesichtspunkt unzukömmlichen Sprachelemente (also die territorial festgesetzten in einer offiziellen Ausdrucksweise und die schriftsprachlichen in einer intimen Ausdrucksweise) im Text als Mittel einer zielbewußten stilistischen Aktivierung auf.

Eine künstlerische Mitteilung wird vom Autor so individualisiert, daß sie außer der Mitteilungsfunktion auch eine ästhetische Wirkung ausübt. Dies wird durch die Poetisierung erreicht, die zum Teil Ausdruck des schöpferischen Talentes des Künstlers ist („schriftstellerische Meisterschaft“), zum Teil jedoch durch die Beherrschung bestimmter Stilisierungsvorgänge gegeben ist („schriftstellerisches Handwerk“). Von einem Analytiker wird eine auffallende, evidente Poetisierung leichter als eine verborgene, scheinbar nicht existierende wahrgenommen. Als Kehrseite der Medaille gehört zur Poetisierung die Depoetisierung.

Eine publizistische Mitteilung wird in der Regel so formuliert, daß sie imstande ist, den Leser, Hörer oder Zuschauer nicht nur zu informieren, sondern ihn agitatorisch zu gewinnen und lang-

¹ O obecné češtině píše v tomto sborníku Marie Krčmová. O dialektu srov. autor, Zur Stellung des Dialektes im Rahmen der Nationalsprache und beim kommunikativen Akt, Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, Wiesbaden 1979, v tisku. K naší problematice srov. nejnověji sb. Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti, Praha 1979. Dále srov. neobyčejně potřebný analytický příspěv. Sl. Utěšeného, K integračním procesům v běžné mluvě českého venkova, SaS 40, 1979, s. 164—168.

fristig aufzuklären. Zur Erfüllung dieser spezifischen Funktion des publizistischen Stils trägt vor allem die Wiederholung der Argumentation sowie eine komplexe (nicht nur rationale) Wirkung auf den Rezipienten bei. Das Spezifikum der Ausdrucksweise des publizistischen Stils besteht darin, daß sich gewisse Sprachmittel stabilisieren (im Hinblick auf die sich stets wiederholenden ähnlichen Situationen) und automatisieren (z. B. um die Solidarität mit dem gesellschaftlichen Bewußtsein der Zeit zu manifestieren), so daß dem publizistischen Stil eine stereotype Ausdrucksweise zu drohen scheint. Dies würde wiederum die Schwächung einer komplexen Wirkung zur Folge haben und deswegen wird sie durch verschiedene Weisen der stylistischen Aktivisierung beseitigt. Dessenungeachtet wird ein neues oder neu aufgenommenes Mittel durch die öftere Wiederholung verbreitet so daß der Charakter der einstigen stylistischen Innovation allmählich verloren geht. Im Ganzen ist das Wesen des publizistischen Stils als dialektische Einheit aufzufassen, in der es stets um die Stabilisierung des Variablen und um die Zerlegung des Stabilisierten geht.

